

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НЕПОМ'ЯЩИХ Віталій Юрійович

УДК 904.4/5(477.41)“9/12”

БІЛГОРОД КИЇВСЬКИЙ
(X — перша половина XIII ст.)

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі давньоруської та середньовічної археології
Інституту археології Національної академії наук України

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАНУ
Моця Олександр Петрович
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу давньоруської та
середньовічної археології

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор
Возний Ігор Петрович
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
кафедра культурології, релігієзнавства та
теології, професор

кандидат історичних наук, професор
Колибенко Олександр Володимирович
ДВЗН «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет імені
Григорія Сковороди»,
кафедра історії та культури України,
заступник генерального директора НІЕЗ
«Переяслав» з наукової роботи

Захист відбудеться «_____» _____ 2017 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, Україна, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «_____» _____ 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Білгород Київський – один із провідних центрів Південної Русі, що помітно виділяється на фоні інших, передусім кількістю літописних згадок, де місто фігурує. Це зумовлено його значенням в ролі опорного пункту. Історія археологічних досліджень пам'ятки нараховує понад сто років. За цей проміжок часу здобуто велику кількість археологічного матеріалу, що вагомо доповнило повідомлення писемних джерел. Докорінним чином змінити ситуацію мали б систематичні розкопки пам'ятки, що тривали протягом 1966—1976, як і 1982, 1983 та 1991 рр. Однак матеріали досліджень 1960—80-х рр. були опрацьовані та опубліковані лише частково, а відомості про розкопки 1991 р. й дотепер не оформлені навіть на рівні звітної документації.

Актуальність теми. Білгород, попри постійну дослідницьку увагу, так і не став предметом окремого історико-археологічного дослідження, в якому була б наведена цілісна картина щодо історії виникнення міста, характеристики його топографії та фортифікації, аналіз житлових, виробничих комплексів та планіграфія. Окремими проблемами сучасного стану дослідження пам'ятки є відсутність точної характеристики наявних колекцій археологічного матеріалу з неї, а також тематична диспропорція історіографії, що зосереджена насамперед на військово-політичних аспектах історії Білгорода і дуже фрагментарно розкриває інші аспекти міського життя. Все це визначає актуальність теми роботи щодо вирішення згаданих проблем саме у формі монографічного історико-археологічного дослідження, що підбиває підсумки понад сторічного періоду наукового дослідження Білгорода Київського.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано в рамках планової теми Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель IX—XIII ст.» (2012—2016 рр.) державний номер реєстрації 0112U001423.

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу утворення Білгорода та основних етапів його розвитку, що базується на розгорнутому комплексному аналізі всіх наявних на теперішній час джерел.

Для досягнення мети визначено основні **завдання**:

- узагальнити й систематизувати джерела та історію накопичення знань про давнє місто;
- з'ясувати час формування Білгорода Київського як урбаністичного осередку, проаналізувати динаміку розвитку історичної топографії міста та його укріплень;
- розкрити специфіку стратиграфії та планіграфії пам'ятки;
- охарактеризувати сучасний стан археологічного вивчення районів, що знаходилися навколо Білгорода протягом давньоруського періоду;
- диференціювати функціональні групи споруд пам'ятки;
- охарактеризувати розвиток планувальної структури міста в контексті динаміки демографічної структури його населення;
- проаналізувати поховальні пам'ятки Білгорода Київського;
- надати характеристику речового комплексу.

Об'єктом дослідження є історія розвитку Білгорода Київського як військово-політичного, соціально-економічного та церковного осередку Південної Русі.

Предметом дослідження виступає комплекс відомих на сьогодні археологічних залишків давньоруського періоду з території Білгорода Київського та його найближчих околиць.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на базовому принципі історизму у вирішенні поставлених завдань у зв'язку із загальною історією Білгорода. Використано системний метод для вивчення та аналізу історії археологічних досліджень та історіографії порушеного питання. Для систематизації, опрацювання археологічного матеріалу, демографії застосовано статистичний, формально-типологічний та метод моделювання. Для висвітлення питань фортифікації, матеріальної культури, монументальної архітектури використано порівняльний метод. Задля вивчення динаміки розвитку міста залучено історико-топографічний метод. У ході розробки етапів розвитку давньоруського центру застосовано стратиграфічний метод.

Хронологічні рамки роботи визначаються X — першою половиною XIII ст., тобто часом від утворення Білгорода Київського як міста до припинення його безперервного функціонування внаслідок Батієвої навали та завоювання Київської Русі.

Територіальні межі дослідження визначаються розумінням Білгороду Київського як давньоруського урбаністичного осередку, що окрім власне міста, яке складається з дитинця, посаду та некрополя, включає також структурно підпорядковані йому синхронні пам'ятки найближчих околиць.

Джерельну базу роботи складають колекції археологічних матеріалів, видобутих за весь період цілеспрямованих археологічних робіт на пам'ятці, що зберігаються у фондосховищах різних установ, а також дотична до зазначених археологічних робіт польова та звітна документація, яка збереглася натепер в архівах. Згадані документи щодо розкопок у с. Білогородка під керівництвом В.Б. Антоновича, В.В. Хвойка, Д.І. Бліфельда, В.Д. Дяденка, Б.О. Рибаківа, М.П. Кучери, С.О. Беляєвої, Г.Г. Мезенцевої, Є.А. Ліньової, В.К. Козюби здебільшого не опубліковані. Певним доповненням до цього масиву матеріалів є публікації кінця XIX — початку XX ст., а також статті, що належать переважною більшістю авторам розкопок пам'ятки у другій половині XX ст. Комплексність пропонованого дослідження також спонукала до використання відомостей писемних джерел щодо історії Білгороду Київського, а також залучення картографічних та зображальних джерел.

Наукова новизна полягає в тому, що в роботі вперше предметно окреслений сучасний стан джерельної бази, історії накопичення знань про давнє місто та виділено етапи археологічних досліджень. Поточнено топографію Білгорода та проаналізовано особливості фортифікаційних та культових споруд, що були структуроутворюючими, планувальними домінантами міста. На конкретному матеріалі доведено, що Білгород виникає одномоментно як невелике місто-фортеця, а згодом, за часів Володимира Святославовича, достатньо швидко перетворюється

на одне з великих міст Південної Русі. Розглянуто динаміку розвитку забудови Білгорода, що дозволило виокремити кілька періодів розбудови міста. Проаналізовано поховальні пам'ятки, розташовані на некрополі й території літописного міста. Охарактеризовано околицьні райони. Систематизовано відомості про житлові, ремісничі, господарські споруди та розроблено їх хронологію. Досліджено питання демографії населення Білгорода. Проаналізовано речовий комплекс, охарактеризовано сільськогосподарську діяльність, ремесла й промисли, якими займалися мешканці населеного пункту.

Практичне значення полягає у розширенні сучасних наукових знань про історичний розвиток літописного Білгорода. Робота може бути використана для написання узагальнюючих наукових та науково-популярних праць з давньої історії та археології України, при підготовці лекційних курсів з урбаністичних процесів у медієвістиці, а також для укладання каталогів, спеціальних довідників та енциклопедій.

Особистий внесок дисертанта полягає у введенні до наукового обігу низки матеріалів здобутих попередніми дослідниками пам'ятки, що зберігалися в колекціях протягом останніх 30—40 рр. та залишалися неоприлюдненими. Здобувачем здійснено збір, систематизацію та аналіз архівних даних. Найбільш атрактивні та частина масового археологічного матеріалу проілюстровані в авторському виконанні. Здобуто важливу інформацію, що доповнила знання про Білгород Київський у результаті проведених автором власних археологічних досліджень.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження були озвучені у вигляді доповідей на наукових конференціях у Фастові (2005), Києві (2006), Чернігові (2007), Коростені (2008, 2010, 2016), Олевську (2013), Вишгороді (2015), а також на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 12 статей, з яких 5 у фахових наукових виданнях, дві праці у закордонних виданнях, 5 – у збірках статей та матеріалах конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації (14 стор.), списку скорочень (1 стор.), вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 170 стор.), списку використаних джерел (30 позицій архівних матеріалів, 16 позицій опублікованих джерел, 188 позицій літератури), п'яти додатків (Додатку А (4 стор. таблиць), Додатку Б (3 стор. таблиць) Додатку В (3 стор. таблиць), Додатку Г (3 стор. таблиць), Додатку Д (107 стор. альбом ілюстрацій). Загальний обсяг рукопису становить 327 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність роботи, визначено її хронологічні та територіальні межі, методологічна основа та методи, визначено мету та основні завдання, з'ясовується наукова новизна та практична цінність дослідження, наводиться інформація щодо апробації його результатів, структура та обсяг.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Підрозділ **1.1. Характеристика джерельної бази** складається з повідомлень літописів давньоруського часу та результатів археологічних розкопок, які доповнюють карти міста, зображальні джерела.

1.1.1. Писемні джерела. Представлено комплексний аналіз писемних джерел та інтерпретацію свідчень про давню історію Білгорода. Для даного дослідження найбільшу інформативність становлять повідомлення, що містяться у «Повісті временних літ», Іпатіївському, Лаврентіївському, Воскресенському, Софійському, а також події, що згадуються у Никонівському, Патріаршому та Новгородському літописах. Ранній період історії Білгорода представлений у шести статтях під 980, 991, 992, 996, 997, 1004 рр. Вони пов'язані із постаттю князя Володимира Святославича. Окрему увагу привертає згадка про призначення єпископа. Він був вікарієм митрополита, що тоді знаходився у Переяславі. Таким чином, Володимир Святославич мав архієрея при своєму дворі. Загалом літописи називають імена десяти єпископів. Писемні джерела розповідають, що в Білгороді були збудовані дерев'яні та кам'яні храми. За літописними згадками відомо, що місто з XII ст. знаходиться в центрі міжусобних війн. З середини XII ст. з'являються повідомлення про білгородських князів. У цей період Білгород перетворюється на удільний центр. За владу в ньому постійно точилась боротьба між двома династичними гілками – Мономаховичами та Ольговичами. Зі сторінок літопису отримуємо інформацію про дитинець Білгорода, віче, тисяцького, городян. Також відомо про митника та міст через р. Ірпінь. Під час опису подій, що відбувалися навколо Білгорода, наведено інформацію про військову хитрість, захисні споруди (острог), опис особливостей місцевості.

1.1.2. Археологічні джерела. Найбільша за обсягом складова джерельної бази. Вони накопичені за понад сто років археологічних досліджень. Основна частина матеріалу – це масові знахідки, представлені ліпним та гончарним посудом, а також виробами із глини, каменю, скла, металу, кістки. Важливе значення відіграють виявлені котловани заглиблених споруд та слабозаглиблених будівель, що збереглися до нашого часу. На окрему увагу заслуговують захисні споруди. Вони, без перебільшення, залишаються унікальною пам'яткою військової архітектури давньоруського часу. Велике значення представляють кам'яні фундаменти храмів та будівельні матеріали. Важливим джерелом слугують дані стратиграфії та планіграфії пам'ятки. Археологічні колекції зберігаються у фондосховищах Національного музею історії України, Інституту археології НАН України, Археологічному музеї КНУ імені Тараса Шевченка, Національної історико-культурної пам'ятки-музею «Київська фортеця», фондах ІА РАН.

1.1.3. Інші джерела. До цієї групи джерел належать карти Білгорода та його околиць, а також відомості мандрівників. Зображальні джерела представлені мініатюрами Радзивілівського літопису. У них відображено подію заснування давнього граду, віче та сюжет легенди із білгородським киселем й печенізькими

послами. Зазначені групи джерел представляють важливе значення для дослідження історичного минулого Білгорода.

Підрозділ **1.2. Формування знань про Білгород** представлено у пункті **1.2.1. Історія накопичення знань про давнє місто**. Тут зібрана та систематизована історіографія порушеної теми. Дослідники розглядали роль літописного граду у політичній та церковній історії, різноманітні питання історичного розвитку міста, побуту його мешканців тощо. Проте кожного з них цікавили окремі аспекти вивчення пам'ятки, а це, у свою чергу, спричинило формування тематично диференційованої історіографії. У пункті **1.2.2. Археологічні дослідження та їх результати** узагальнено наявну інформацію щодо історії археологічних досліджень Білгорода Київського та їх результатів, а також запропоновано їх поділ на етапи. Перший із них характеризує зацікавленість дослідників лише оборонними спорудами. Розвідкові археологічні дослідження було проведено на дитинці В.Б. Антоновичем та І.П. Хрущовим. Другий період представлений вивченням становлення Білгорода, на підставі здобутих результатів розкопок давньоруського міста під керівництвом В.В. Хвойка. Літописний град розглядався не тільки як фортеця, а й відзначалось, що це міг бути один з центрів єпископату. Третій період це якісно нова сторінка в історії дослідження Білгорода, що відбулася завдяки систематичним розкопкам Г.Г. Мезенцевої. Четвертий, сучасний, етап має характер пам'яткоохоронних археологічних досліджень давньоруського міста та його околиць.

Підрозділ **1.3. Методика досліджень** розкриває основні методико-теоретичні принципи. Перш за все, це історичний метод, який ґрунтується на принципі історизму. З його допомогою можливо окреслити які основні етапи створення і функціонування пройшло літописне місто. Простежити, як змінювалась роль та функції Білгорода протягом усього його розвитку на теренах Південної Русі. Для з'ясування питання вивчення історії археологічних досліджень пам'ятки та історіографії було застосовано системний підхід. Для обробки та аналізу отриманих показників використано статистичний метод. Для розробки періодизації будівельних періодів міста застосовано стратиграфічний метод. За допомогою методу моделювання стала можливою теоретична наукова реконструкція планувальної структури міста та демографії його населення. Для висвітлення динаміки розвитку літописного міста залучено історико-топографічний метод. Застосовані методи дослідження є засобом для пізнання історичних процесів, що мали вплив на долю міста.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ

Підрозділ **2.1. Утворення Білгорода**. На основі писемних та археологічних джерел розглянуто питання виникнення давньоруського міста. До того часу, як почав існувати Білгород, у VII—IX ст. територію населяли представники слов'янських племен. Проте, місто не стало результатом їх безперервного існування та розвитку. Безпосередньо історія центру пов'язана з особистістю великого князя

Володимира Святославича та його державотворчою діяльністю в останній чверті X ст. Перша літописна згадка про Білгород та археологічний матеріал характеризує його як невелике місто-фортецю, але цей період з огляду на друге повідомлення літопису був нетривалий. У результаті реформаторської політики Володимира Святославича відбулися закладини нових ліній захисних споруд. Вони збудовані із застосуванням дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки. Територія дитинця та посаду збільшилася, а загальна площа міста досягла 100 га. Розглянуто етимологію походження літописної назви Білгорода. Вона характеризує його як достатньо укріплене поселення.

У підрозділі **2.2. Фортифікація та культові споруди** подано характеристику оборонних укріплень та храмів. Останні відігравали роль містобудівних домінант. Проаналізовано результати археологічних досліджень валів. Встановлено, що вони будувалися в окремі періоди розвитку Білгорода. До першого періоду належить поперечний вал, що захищав дитинець з півдня. У результаті археологічного дослідження Г.Г. Мезенцевою встановлено, що вал розташований на материку, а сам він був побудований із ґрунту, який здобуто в результаті викопаного рову. Археологічний матеріал у вигляді уламків гончарного посуду XII—XIII ст. знайдено у верхньому шарі насипу укріплення, що утворився пізніше від моменту його будівництва. До другого будівельного періоду відносяться вали, збудовані із дубових зрубів, засипаних глиною та глеєм. Із зовнішнього боку до них прилягала кладка із цегли-сирцю. Вали розташовуються на культурному шарі та підсипці у вигляді рівної глиняної площадки. Такі укріплення із сирцевою кладкою було побудовано як навколо дитинця, так і посаду. Вони мають аналогії у фортецях зведених за часів Володимира Святославича – Переяславля Руського, Василіва Київського та городища поблизу с. Заріччя на р. Стугні. Вали названих пунктів мають деякі відмінності, виражені у певних особливостях їх побудови. Крім цього тільки Білгород має цеглу-сирець у валах дитинця та посаду, на інших пам'ятках вона присутня в укріпленнях лише дитинця. Потайні ходи – потерни прослідковуються у тілі східного валу дитинця та посаду. До другого етапу будівництва Білгорода належать в'їзди (їх відомо всього шість). На території дитинця Г.Г. Мезенцева виділяла три в'їзди – з північного, південного та східного боків, останній частково археологічно досліджено. До третього періоду будівництва Білгорода належить поперечний вал на посаді, що ділить його навпіл. У результаті археологічних розкопок цього укріплення встановлено, що він збудований не раніше кінця XI — початку XII ст. Вал не містить складних внутрішніх конструкцій, його насипано на культурному шарі із глини та суглинку, у яких зафіксовано включення вугликів та залишки горілого дерева (очевидно, це залишки частоколу). Цей вал інтерпретовано як залишки літописного острога, який згадується під 1161 р. До третього будівельного періоду Білгорода нами віднесено сліди перебудови північно-східного відрізка валу посаду, що вдалося зафіксувати Г.Г. Мезенцевій під час розкопок 1973 р.

На території дитинця Білгорода Київського окреме місце посідають церкви та храми. Вони відіграють важливу роль у планувальній структурі дитинця, через те що розташовувалися поблизу великих територій, вільних від забудови. Писемні

джерела розповідають про дерев'яні церкви, зведені на честь Преображення Господня (996 р.) та святих Апостолів (1144, 1187 рр.), а під 1197 р. – про будівництво кам'яної. Очевидно, були в Білгороді ще інші храмові будівлі. Пам'ять про них зберіглась у народних переказах. Кам'яний храм на честь святих Апостолів представляє започаткування нового архітектурного стилю в кінці XII ст., а розкопані фундаменти «малого храму» підтверджують існування в Білгороді кількох кам'яних церков у кінці XII — на початку XIII ст.

Підрозділ 2.3. Структура території. Тут розглянуто складові частини міста. До них належить дитинець, що розташований на краю природної перешкоди на правому березі р. Ірпінь. Він відомий своїми розмірами та формою, які збереглися до сьогодні. Проте в останній чверті X ст. мав іншу структуру та площу. «Ранній дитинець», як його називає Г.Г. Мезенцева, мав менші розміри. Він мав форму неправильного в плані кола, площа якого, за Г.Г. Мезенцевою, складає 8,5 га. З південного боку його захищав вал. Території «раннього дитинця» та посаду, що прилягав до нього з південного боку, були об'єднані в кінці X ст. Новоутворений дитинець Білгорода укріплено валами із сирцевою кладкою. Його площа в результаті такої трансформації становила 12,5 га. Зі сходу та півночі розташовувався посад, площа якого дорівнювала 85 га. У кінці XI на початку XII ст. його було поділено поперечним валом. У результаті південний посад набув форми правильного в плані прямокутника, площа якого 40 га. Територія «окольного граду» мала площу у 45 га. За валом південного посаду, на відстані 20-25 м від нього, розташовувався могильник.

Підрозділ 2.4. Стратиграфія і планіграфія присвячено аналізу та характеристиці культурного шару. У результаті зафіксованої стратиграфії та виявленого археологічного матеріалу нами запропонована умовна періодизація будівництва міста. Перший етап представлений шаром ґрунту, у заповненні якого виявлено матеріали давньоруського часу, що належать до кінця X — початку XI ст., а також поодинокі знахідки посуду Трипільської культури (С1 – 3600-3700 рр. до н.е.). Другий етап представлений нашаруваннями ґрунту, які датуються рубежем X—XI ст. та XI ст. Третій етап датується, за археологічними матеріалами, рубежом XI—XII ст. до першої половини XIII ст. Четвертий етап датується XIV—XX ст., представлений у стратиграфії верхніми шарами ґрунту. Він присутній на території дитинця Білгорода та частково на західних ділянках схилу північного посаду відомого в історіографії як «окольний град».

У підрозділ **2.5. Околишні райони** надано характеристику поселень, що синхронно існували у давньоруський час та розташовувались навколо Білгорода. З огляду на археологічний матеріал, знайдений на території обстежених поселень, вони існували протягом XI—XIII ст.

РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ ТА ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Підрозділ 3.1. Споруди: житлові, ремісничі, промислові, господарські. На території літописного міста, за понад сто років досліджень, виявлено 82 будівлі

давньоруського часу. Зокрема, 51 житло та 31 споруда виробничого та побутово-господарського характеру. Запропоновано розподіл 47 комплексів на три хронологічні групи (6 жител із загальновідомої кількості не віднесено до жодної з них в силу слабкої методики під час їх дослідження на початку ХХ ст.). До першої (рубіж Х—ХІ — ХІ ст.) належать 15; до другої (рубіж ХІ—ХІІ — ХІІ ст.) – 17; до третьої (кінець ХІІ — перша половина ХІІІ ст.) – 15 жител. На території посаду Білгорода відкрито ремісничі споруди. Це заглиблені котловани в яких знаходились один або декілька горнів. Крім цього, знайдено глинники, в яких знаходилася заготовлена глина, як сировина для тих чи інших виробів. Досліджено ями, де зберігалась готова продукція, що пройшли термічну обробку. Під час розкопок в с. Білогородка виявлено десять гончарних горнів, зокрема, перша знахідка зафіксована В.В. Хвойкою на початку ХХ ст. Значно доповнили та розширили знання про гончарне ремесло Білгорода результати археологічних дослідження 1973—1976 рр. Об'єкти умовно поділені на дві хронологічні групи. Першу представляють п'ять горнів, що існували в період з кінця ХІ — початку ХІІ до ХІІ ст. До другої належать чотири об'єкти, що функціонували в період з кінця ХІІ до першої половині ХІІІ ст. У Білгороді відома обробка чорного металу з кінця Х до ХІ ст. Зафіксовано залишки споруд, де, на думку дослідників, працювали ковалі. Вони діяли на території посаду Білгорода з рубежу Х—ХІ до ХІІ ст. Виділяється так зване домашнє ремесло, зокрема, переробка харчових продуктів. Його представляють об'єкти, що виявлені на території дитинця, а в інтер'єрі яких розташовуються три та більше пічки. Дослідники інтерпретують їх як «поварні». Ці споруди функціонували впродовж тривалого часу з кінця ХІ ст. до першої половині ХІІІ ст. З їх допомогою обслуговувалася керівна ланка Білгорода, зокрема князі та їх оточення. Під час археологічних розкопок знайдено залишки господарсько-побутових споруд. Вони функціонували у другому та третьому періоді будівництва Білгорода. Місто мало своє водозабезпечення. Про це свідчать розкопки колодязя, що здійснив В.В. Хвойко на початку ХХ ст., але дослідження були не завершені через складні геологічні умови.

Підрозділ 3.2. Планувальна структура. Розглянуто питання щільності забудови території міста. Відсутність суцільно розкопаної площі ускладнює вивчення питання щодо міського планування, зокрема на території дитинця. Північна частина його була забудована церквами, поблизу яких з південно-західного боку знаходився давньоруський колодязь. Очевидно, що перед ними розташовувалась площа або торговище. З західного, східного та південного боків дитинець був забудований житловими та виробничими спорудами, кількість та щільність яких з кожним століттям збільшувалась. Порівняно із дитинцем Білгорода територія південного посаду досліджена відносно великою площею – за період з 1968 по 1976 рр. розкопано 1780 м², та «окольного граду» 160 м² у 1982-1983 рр. Це дозволило прослідкувати щільність забудови в різні хронологічні періоди. Житла та виробничі споруди розташовуються в шахово-рядовому порядку. На території посаду прослідковано залишки садиб. Вони мають площу 190 м² для рубежу Х—ХІ та ХІ ст., 170 м² в кінці ХІ — на початку ХІІ та ХІІ ст., 290 м² в кінці ХІІ — першій половині ХІІІ ст. Приблизна кількість населення міста в період його розквіту

становить понад 12 тисяч осіб, а в кінці XII — першій половині XIII ст. більше 8 тисяч. Упродовж 260 років розвитку Білгорода відбувається активне заселення та забудова його території.

Підрозділ **3.3. Поховальні пам'ятки** присвячено аналізу результатів досліджень могильника та поховань у межах міста. Виділено поховання, які знаходяться на прихрамовій території. Наступна категорія – це захоронення у трьох саркофагах знайдених В.В. Хвойкою (виготовлених з шиферу) в інтер'єрі храму. Під час розкопок фундаментів «малого храму» XII ст. Б.О. Рибаків дослідив білокам'яний саркофаг, у якому, на думку дослідника, поховано єпископа. Зафіксовано п'ять поховань, не пов'язаних з міським кладовищем. В історії археологічних досліджень пам'ятки значним відкриттям стало виявлення давньоруського ґрунтового могильника Білгорода. Загалом на ньому розкопано 29 могил. Серед них 27 проведені за обрядом інгумації та два кремації. З них сім – чоловічі, вісім – жіночі, чотири – дитячі та одинадцять, стать яких не визначена. Антропологами встановлено вік небіжчиків, щоправда тих, що добре збереглися. Одне дитяче поховання 7–8 років, серед чоловіків двоє померли в молодому віці, серед жінок – три в молодому і стільки ж в зрілому, інші не визначені. Виявлені захоронення як на території дитинця, так і на могильнику, проведені за християнським обрядом (окрім кремацій).

РОЗДІЛ 4 РЕЧОВИЙ КОМПЛЕКС

Даний розділ присвячено керамічним виробам, предметам з чорного та кольорового металів, скла, каменю, кістки. Вони виявлені в культурному шарі та заповненні споруд на території давньоруського міста, а також могильника Білгорода Київського. Частина виробів виступає в ролі хронологічного індикатора для датування того чи іншого об'єкту. Також вони характеризують види діяльності, якими займалися мешканці давньоруського міста протягом усього історичного розвитку даного центру.

Підрозділ **4.1. Керамічні вироби** присвячено розгляду давньоруського гончарного посуду та керамічних виробів для спеціального призначення у вигляді плиток із поливою, плінфи; світильники та свічники, зооморфні іграшки, полив'яні писанки. Гончарний посуд презентують горщики, що використовуються як хронологічний індикатором для датування об'єктів та культурних нашарувань. Окреме місце посідають тавра на денцях горщиків, які починають розповсюджуватися із рубежу X—XI ст. та існують до першої половини XIII ст. З кінця XI — початку XII ст., коли відбувається становлення гончарного виробництва на посаді Білгорода, починається виготовлення керамічних полив'яних плиток для оздоблення інтер'єрів храмів. До окремої групи виробів належать світильники, іграшки та полив'яні писанки. Крім цього, мешканці Білгорода користувалися посудом, який привозили із Сирії та Візантії, виготовленим із напівфаянсу та вкритим поливою або майолікою з «сграфіто». Також у побуті використовували амфори й скляні гостродонні кубки. У підрозділі **4.2. Сільськогосподарські,**

ремісничі та промислові знаряддя охарактеризовано серпи для збирання врожаю та коси для заготівлі сіна. Ці знахідки свідчать про міське скотарство. У сільському господарстві та побуті використовували лопати-заступи. Інструменти для холодної обробки металу у Білгороді представлені у вигляді зубила та напилка. Про деревообробку свідчать знахідки скобеля, свердла, залізний предмет у вигляді різця, сокири. Про розвиток прядіння свідчить предмет, за допомогою якого розподілялися нитки, призначені для сукання. Такі вироби відомі як юрки. Більш щільна нитка виготовлялася за допомогою веретена. Для того щоб воно мало більшу інерційну силу, йому знизу насаджували пряслице. Останніх виявлено на території Білгорода 36 екземплярів. У підрозділі **4.3. Універсальний інвентар** розглядається найбільш масова група виробів з чорного металу. Це ножі, яких відомо понад 70 екземплярів. Групу універсальних інструментів становлять шарнірні та пружинні ножиці. Підрозділ **4.4. Предмети озброєння, воїнський обладунок та спорядження коня.** У Білгороді найчисельнішими знахідками зброї представлені наконечники стріл. Знайдено накладку, що виготовлена з рогу для лука. З такого ж матеріалу вирізано виявлену сагайдачну петлю. До предметів озброєння належить кистень, зроблений з рогу. Обладунок воїна представлений у вигляді двох кольчуг, знайдених В.В. Хвойкою в заповненні одного із жител. Крім цього, виявлено гостроконечні стрижені з кільцями як елемент дружинної культури. Знахідки трьох шпор, підкови чобіт, залізні пряжки доповнюють дану групу виробів. Спорядження коня репрезентують знахідки кістяних псалій, залізні вудила та підпружні пряжки. У підрозділі **4.5. Побутові речі** охарактеризовано вироби давньоруського часу, до яких належать замки та ключі, один із них для нутрянного замка XII ст., кресала, дужки від дерев'яних відер та металеві вушка за які вони трималися, кістяні голка і гребені, вухочистка, астрагали, на одному екземплярі нанесено літеру “шта”, точильні бруски та жорна (цілі форми та фрагменти). У підрозділі **4.6. Прикраси та елементи одягу** представлені скроневи кільцями, браслетами, виготовленими із металу та скла; підвіски литої круглої форми з прорізанним вписаним в неї хрестом, яка датується XII—XIII ст., відома також трапецієподібна підвіска із зображенням тризубом Рюриковичів, виготовлені зі скла каблучки, перстні, намисто. Поясний набір представлений знахідками пряжок і кілець-розподілювачів та накладками. До елементів одягу відносяться гудзик та бубонці. Підрозділ **4.7. Предмети християнського вірування та язичницьких культів** презентують натільні хрестики, виготовлені із кольорового металу, амулет-змійовик, знайдений в Білгороді у 1877 р., іконка із зображенням святого та написом “ІС” “ХС”. До предметів язичницьких культів і сакрального характеру належать ікло кабана та ріг. У підрозділі **4.8. Торгівля та економічні зв'язки** приділено увагу знайденим виробам, що представляють елементи коромисла від складних терезів. Предмети імпорту із Візантії свідчать про розвинені економічні зв'язки з іншими країнами. Крім зовнішньої торгівлі, очевидно, велася внутрішня.

ВИСНОВКИ

Історія Білгорода тривала майже три століття. Літописні згадки кінця X — початку XI ст. висвітлюють роль міста ретельно викладеними подіями. Писемні джерела часто згадують Білгород у XII ст. (У середини XII ст. місто перетворюється на удільний центр). На думку дослідників місто вважалося «ключем» від Києва, оскільки інколи, захопивши Білгород переможцю без опору віддавали столицю Русі. Джерельну базу доповнюють археологічні матеріали. Дані картографії показують топографію міста та особливості його навколишньої території. Важливою для комплексного дослідження Білгорода Київського є сама історія вивчення накопичення знань про пам'ятку.

Історична доля міста пов'язана в першу чергу з ім'ям князя Володимира Святославича. До утворення Білгорода ця місцевість у VII—IX ст. була заселена представниками ранньо-слов'янських племен. Втім місто не стало результатом їх безперервного існування та розвитку. Перша літописна згадка про місто, що підтверджується археологічним матеріалом, характеризує його як невелике містечко. Проте цей період, з огляду на друге повідомлення літопису, був нетривалий. За наказом Володимира Святославича територія дитинця та посаду збільшується і їх загальна площа складає 100 га. Для заселення такої великої площі приведено населення з інших міст та сіл. Назва міста за своєю етимологією підтверджує особливий статус, який йому надає літописець.

Межі структури топографії Білгорода окреслюють укріплення. Місто розташовується на краю природної перешкоди; займає невелику площу, укріплене валом та ровом, з південного боку яких розташовувався посад. Пізніше відбувається розбудова Білгорода, зводяться нові лінії захисних споруд. У результаті вали міста збудовано із застосуванням дерево-земляних конструкцій та сирцевої кладки. Через постійну військову загрозу в кінці XI ст. на початку XII ст. виникла потреба у зведенні острога на території посаду. Після чого територія розділена на дві частини — посад та «окольний град».

У кінці X ст. в Білгороді виникає єпископія. На дитинці було збудовано храми. Вони відіграють важливу роль містобудівних доміант. За результатами археологічних досліджень з'ясовано, що в Білгороді перші церкви будувалися дерев'яні. З кінця XII ст. побудовано кам'яні, про які також згадують літописи. Вони розташовувалися поблизу міської площі. Із побудуванням кам'яного храму Апостолів було започатковано новий архітектурний стиль на теренах Південної Русі. Знахідки «малого храму» підтверджують, що збудований він із будівельних матеріалів вже вторинного використання. Але він мав багате оздоблення інтер'єру. Все це має важливе значення для культурного та релігійного характеру міста.

Планувальна структура Білгорода була уточнена завдяки результатам археологічних досліджень. Досліджено динаміку розбудови території дитинця в кінці X ст. З'ясовано, що його площа 12,5 га, розширена шляхом приєднання території посаду. Таким чином, дитинець був укріплений оборонними стінами, при цьому вал та рів раннього дитинця було збережено. Крім цього, досліджено територію посаду. Вона охоплювала велику площу — 85 га, яку в кінці XI ст. було

розділено поперечним валом. В результаті утворилася територія південного посаду та «окольного граду». Загальна площа міста становить 100 га. Вона не змінилася протягом майже трьох століть.

Для розуміння особливостей динаміки і щільності життєдіяльності населення давньоруського міста важливе значення має стратиграфія та планіграфія пам'ятки. Встановлено, що територія дитинця Білгорода Київського зазнавала перепланування в давньоруський час, але значні зміни відбувалися у післямонгольський період. Крім цього, результати стратиграфічного спостереження наводять на думку, що центральна частина дитинця була у давньоруський час вільною від забудови. Про це свідчать виявлені залишки трипільських площадок і культурного шару із матеріалами пізньосередньовічного часу. Це у свою чергу, дозволяє припустити, що дана територія виступала в ролі площі або торговища, де проходили збори віча, відбувалася торгівля. На основі аналізу археологічного матеріалу виявленого у заповненні культурного шару пам'ятки, було розроблено періодизацію будівництва та розвитку давньоруського міста. В результаті встановлено, що життя на території дитинця існувало безперервно з кінця X ст. до теперішнього часу. Територія Білгорода в різний хронологічний проміжок була заселена нерівномірно. Так само активність життя на пам'ятці була не однаковою. Вочевидь, що перший етап характеризується незначним ростом населення. На відміну від цього, у другому відбуваються зміни у вигляді будівництва нових оборонних укріплень, розширення території, збільшення населення шляхом переселення людей з інших населених пунктів. Все це в наступному, третьому, етапі, відбивається в постійній активності мешканців міста та щільній забудові його території.

У результаті проведених археологічних досліджень прилеглої території літописного міста упорядковано та систематизовано інформацію про околишні райони Білгорода Київського. Уточнено їх площа та датування.

Споруди Білгорода представлені 51 житловим комплексом простої та складної конструкції. Нами було запропоновано періодизацію жител. Критеріями для виділення періодів виступають хронологічні індикатори. Вони представлені у вигляді вінець горщиків та виробів із металу, скла, знайдених у заповненні котлованів споруд. Крім цього, простежено зміни у планувальній структурі та конструкції жител. В результаті дисертантом виділено три періоди: 1) рубіж X—XI — XI ст., 2) рубіж XI—XII — XII ст., 3) кінець XII — перша половина XIII ст. Упродовж майже трьох століть відбувався поступовий розвиток інтер'єру, влаштування обпалювальних споруд, меблювання, розмірів котлованів тощо. Названі особливості знаходять аналогії серед жител в інших містах давньоруського часу.

Крім житлобудівництва, простежено функціонування ремесел. Гончарне виробництво Білгорода представляють знахідки горнів. Квартал гончарів починає функціонувати на території південного посаду в кінці XI — на початку XII ст. і безперервно діє до першої половини XIII ст. Зафіксовано залишки металургійної справи. Вона функціонувала у кінці X—XI ст. Крім цього, знайдені залишки споруд, де, очевидно, працювали ковалі у кінці X—XII ст., на території посаду Білгорода Київського. Промислове харчове виробництво представляють виявлені поварні.

Вони розташовувалися на території дитинця. Ці споруди функціонували з кінця XI ст. і до першої половини XIII ст. Поруч із житлами, ремісничими та промисловими комплексами виявлено залишки заглиблених та слабозаглиблених котлованів господарсько-побутових споруд.

Білгород належить до найбільших міст Південної Русі, де кількість населення перевищувала 12 тисяч чоловік, щоправда у останньому хронологічному періоді цей показник зменшується до 8 тисяч. На території білгородського могильника досліджено християнські та язичницькі поховання. Речовий комплекс із Білгорода представлений широкою номенклатурою виробів, інструментами, знаряддями праці, побутовим та універсальним інвентарем, зброєю, воїнським обладунком та спорядженням коня, елементами одягу та прикрасами, а також предметами християнського вірування та язичницьких культів, предметами торгівлі та економічних зв'язків.

У першій половині XIII ст. Білгород зіткнувся із Батиєвою навалою. У результаті чого місто зазнало величезних втрат, але життя на його території відновилося лише на дитинці та частково на території «окольного граду». Після цього розпочинається новий період в історії Білгорода, але ця тема потребує окремого наукового дослідження.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ПРАЦЬ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземні публікації:

1. Непомящих В.Ю. Порівняльна характеристика конструкцій оборонних укріплень Переяслава Руського та Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Наукові записки з української історії, 18. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 61–67.

2. Непомящих В.Ю. Вивчення історії дослідження Білгорода Київського. / В.Ю. Непомящих // Археологія та давня історія України, № 1. (Проблеми давньоруської та середньовічної археології). – 2010. —С. 144–151.

3. Непомящих В.Ю. О некоторых особенностях оборонительных конструкций Белгорода Киевского и Переяслава Русского / В.Ю. Непомящих // Восточноевропейский средневековый город в контексте этнокультурных, политических и поселенческих структур. – Рязань, 2012. – С. 196–200.

4. Непомящих В.Ю. Пашкевич Г.О. Палеоботанічні знахідки з Білгорода Київського (за результатами археологічних досліджень 1972 та 1976 рр.) / В.Ю. Непомящих, Г.О. Пашкевич // Середньовічні міста Полісся. Археологія і давня історія України. Вип. 11. Київ. 2013. – С. 127–133.

5. Непомящих В.Ю. Нові дані про оборонні споруди Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: «Стародавній Світ», 2014. – С. 424–438.

6. Непомящих В.Ю. Вивчення та датування культурних нашарувань Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. Археологія і давня історія України № 4 (21). – Київ, 2016. – С. 93–103.

7. Непомящих В.Ю. Білгород Київський: питання виникнення / В.Ю. Непомящих // Емінак: науковий щоквартальник. – 2017. – № 1 (17) (січень-березень). – Т. 1. – С. 5–11.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

8. Непомящих В.Ю. Історія археологічних досліджень Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей Третьої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 15-17 квітня 2005 р.), – 2005 – С. 110–112.

9. Непомящих В.Ю. Білгород Київський: питання історіографії / В.Ю. Непомящих // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів, 2005. – С. 314–319.

10. Непомящих В.Ю. До питання про історичну топографію Білгорода Київського / В.Ю. Непомящих // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. VI Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. – Чернігів, 2007. – С. 130–133.

11. Непомящих В.Ю. Житлобудування Білгорода Київського за результатами археологічних досліджень / В.Ю. Непомящих // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради, II. – Коростень, 2008. – С. 41–54.

12. Непомящих В.Ю., Кириленко О. Керамічний комплекс трипільської культури з городища с. Білогородка. / В.Ю. Непомящих // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів. Аспірантів та молодих учених. «Археологія: спадок віків». – Біла-Церква, 2011. – С. 73–78.

АНОТАЦІЇ

Непомящих В.Ю. Білгород Київський (X — перша половина XIII ст.) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології НАН України. – Київ, 2017.

Дисертація присвячена створенню комплексного історико-археологічного дослідження Білгорода Київського. До утворення Білгорода ця місцевість у VII—IX ст. була заселена представниками слов'янських племен. Втім місто не є результатом їх безперервного існування та розвитку. В останній чверті X ст. Білгород виникає і функціонує як невелике місто-фортеця. Цей період закінчується після розширення території дитинця та посаду і створення нових потужних оборонних валів із сирцевою кладкою у їх внутрішній конструкції. З південного боку посаду розташовується ґрунтовий могильник. У Білгороді виникає єпископія, будуються церкви та храми. Відбувається динаміка розвитку території, її заселення, виникають ремесла та промисли, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля. Роль міста на початку XII ст. зростає. Білгород фігурує у постійних міжусобних війнах. У середині XII ст. він перетворюється на удільний центр, у ньому призначаються

князі, місто відіграє роль «ключа» від Києва. Цей період можна вважати піком розвитку літописного града, кількість його населення перебільшує 12 тисяч осіб. Він має свої околишні райони. Давньоруський період завершується із навалом Батия. Проте, життя в Білгороді відтворюється, але тільки на території дитинця та на західній частині «окольного граду».

Ключові слова: літописні джерела, археологічні дослідження, історіографія, оборонні укріплення, храми, єпископія, удільний центр, речовий комплекс.

Непомящих В.Ю. Белгород Киевский (X — первая половина XIII вв.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена созданию комплексного историко-археологического исследования Белгорода Киевского. До времени образования Белгорода эта местность в VII—IX вв. была заселена представителями славянских племен. Впрочем город не является результатом их непрерывного существования и развития.

Результаты археологических исследований и анализ найденного материала дал основание полагать, что в последней четверти X в. Белгород возникает и функционирует как небольшой город-крепость. Этот период, как показывает летописное упоминание под 991 г., а также стратиграфические наблюдения и археологический материал заканчивается после расширения территории детинца. Вокруг него и прилегающего с востока и севера посада возведен мощный вал с использованием кладки из сырцового кирпича.

С южной стороны посада располагается грунтовой могильник. Всего на нем исследовано 29 захоронений. Среди них 27 проведены по обряду ингумации и два кремации. Из них семь – мужские, восемь – женские, четыре – детских и одиннадцать, пол которых не определен. Известно одно детское захоронение 7-8 лет, среди мужчин двое умерли в молодом возрасте, среди женщин – три в молодом и столько же в зрелом, другие неопределены. Обнаружены захоронения как на территории детинца, так и на могильнике, проведенные по христианскому обряду, кроме кремаций. Кроме всего прочего, исследованы захоронения, которые обнаружены при храмах на территории детинца. К категории захоронений, которые находились в интерьере храма, относятся три, найденные В.В. Хвойкой, в саркофагах, изготовленных из шифера. Во время раскопок фундаментов «малого храма» XII в. Б.А. Рыбаков исследовал белокаменный саркофаг с похороненным в нем епископом. Пять захоронений не связаны с городскими кладбищами.

В Белгороде в конце X в. возникает епископия. На территории детинца отдельное место занимают церкви и храмы. Они играют важную роль в планировочной структуре детинца. Письменные источники говорят о деревянной церкви в честь Преображения Господня под 996 г. А также упоминается о храме святых Апостолов под 1144, 1187 гг., а в 1197 г. она построена из камня. Очевидно,

кроме указанных выше церквей были в Белгороде другие храмовые здания. Память о них сохранилась в народных преданиях. Каменный храм в честь святых Апостолов представляет начало нового архитектурного стиля в конце XII в., а раскопанные фундаменты «малого храма» подтверждают существование в Белгороде нескольких каменных церквей в конце XII — начале XIII в.

В результате развития территории древнерусского центра она активно заселяется, возникают ремесла и промыслы, развивается внутренняя и внешняя торговля. Роль города в начале XII в. растет. Белгород фигурирует в постоянных междоусобных войнах. В середине XII в. он становится удельным центром, в нем назначаются князья, город играет роль «ключа» от Киева. На этот период приходится пик развития летописного града, количество его населения превышает 12 000 человек. Он имеет свои окрестные районы. Древнерусский период завершается с нашествием Батыя. Однако жизнь в Белгороде восстанавливается, но только на территории детинца и на западной части «окольного града».

Ключевые слова: летописные источники, археологические исследования, историография, оборонительные укрепления, храмы, епископия, удельный центр, вещевой комплекс.

Nepomyaschkh V.Y. Belgorod Kyiv (X — first half of the XIII centuries) –
Manuscript.

The Ph.D. thesis in History, specialty 07.00.04 – archaeology. – The Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the creation of complex historical and archaeological research of Bilhorod Kyivsky. Before the formation of Bilhorod, in VII-IXth centuries this area was inhabited by the Slavic tribes. However, the city is not the result of their continued existence and development. In the last quarter of the Xth century, Bilhorod appears and functions as a small fortress town. This period ends after expansion of the citadel and posad and creation of new powerful defensive rollers with adobe masonry in their internal structure. On the southern side of posad located burial ground. In Bilhorod develops episcopate, built churches and temples. The territory developing dynamically: growing of settlement, occur crafts and trades, developing internal and external trade. In the early XIIth century the role of the city increases. Bilhorod figures in constant internecine wars. In the mid-XIIth century it became an autonomous centre, to it appointed knyaz, the city functions as a «key» of Kyiv. This period is the climax of the chronicle city's development. The number of its population exceeds 12,000 people. It has its neighbouring areas. Old Rus period ended with the invasion of Batu Khan. However, life in Belgorod restores, but only in the citadel and the western part of the «roundabout city».

Keywords: chronicle sources, archaeological research, historiography, fortifications, churches, episcopate, autonomous center, material complex.